

N É Z Ő

BERNÁTH ÁRPÁD

Heinrich Böll Szentesen

Heinrich Böll 1944. július 9-én vasárnap egy német katonavonattal érkezett Szentésre. Jöveteléről még a helyi lap sem adott hírt. Nincs is ezen mit csodálkozni: bár Böll már a 26. évét taposta, még semmit sem tett a halhatatlanságért. A háború kitörése óta katonáskodó fiatalembernek csak egy célja volt, túlélni a harcokat. (Böll később többször megírta, hogy korosztálya minden hat férfitagja közül csak kettő érte meg a háború végét: így esélye a túlélésre kisebb volt, mintha a legvakmerőbbek „játékával”, az orosz roulett-tel kísértette volna a halált.) Szentésre is egy súlyos sebesülés juttatta, itt, távol a balkáni fronttól kezelték egy német hadikórházban. A Szentesi Napló egyébként azt sem találhatta feljegyzésre méltónak, hogy mikor települt a Böllt befogadó 2/601-es számú német hadikórház a városba. Pedig ez az esemény alaposan megzavarta az iskolák életét. A gimnázium épületét már május hónapban lefoglalták a kórház számára, később pedig kisajátították a Bartha János Téli Gazdasági Iskolát is. De még a korabeli hivatalos iratokból sem tudjuk a németek mozgását pontosan megállapítani. Csak igen hiányosan maradtak fenn, s a megmaradtak sem mindig megbízhatóak. Fennmaradtak viszont Böll Szentesről írott levelei, amelyek így segíthetnek nekünk, hogy a város történetének egy jelentős szakaszáról pontosabb képet kapjunk. A Csongrád megyei Levéltár Szentesi Fiókleveltárában őrzött polgármesteri iratok tanúsága szerint például a M. kir. szegedi 5. honvéd kerületi parancsnokság csak 1944. július hó 22-én jelölte ki a szentesi Apponyi téri „Téli Mezőgazdasági Iskolát” a Szentésre települő német hadikórház fertőző osztálya számára.¹ De Böll levelezéséből kiderül, hogy őt kezdettől fogva, vagyis július 9-től a mezőgazdasági iskola épületében helyezték el. Úgy látszik, a bürokrácia lassabban dolgozott, mint a megszálló hadsereg.

Böll természetesen mit sem tudott a kórház elhelyezésének legalitása körüli bizonytalanságokról: számára az volt a fontos, hogy végre megfelelő körülmények közé került. Július 12-én azt írja Köln környékén élő feleségének, hogy amíg valóban súlyos beteg volt, amíg magas láz is gyötörte, amíg sebesülése elfertőződhetett volna, koszos szalmazsákokra fektették, nem tudott rendesen tisztálkodni, nem volt módja ruhát, tiszta fehérneműt váltani. Szentesen, ahová már szinte felgyógyultan érkezett, fehér ágyba került, szép és ápolat környezetbe. Böllnek arról sem volt tudomása, legalábbis a levelek tanúsága szerint, hogy az ágyak, a mosdók és tükrök csak részben tartoztak az iskola internátusának berendezéséhez. A kórház bútorzata ugyanis jórészt a szentesi zsidó közraktárból származott – „használatra átadva” –, érkezését megelőzte a szentesi zsidóság deportálása. Az iratokból ez esetben sem kapunk tiszta képet: a már idézett kerületi parancsnokság által kiadott megkésett utasítás szerint ugyanis a tanulóotthon bútorait az iskola igazgatójának, s nem a német hadseregnek kell „leendő rendelkezésére” bocsátani, annál is inkább, mert az „ágyak stb. fertőző betegek által való használata nemkívánatos, illetve aggályos”. Az átadott zsidó ingóságot felsoroló listák pedig folya-

matosan készülnek, még augusztusban is, amikor Böll már útban van Franciaország, Metz városa felé, sőt már a hadikórház áttelepítésére is megkezdődtek az előkészületek. A fertőzés miatti aggodalom – mi mindenre kell gondolni egy háborúban! – végül is alaptalannak bizonyult: 1945 májusában Regele János megbízott igazgató jelenthette főhatóságának, hogy az iskola épületében levő internátus „csak kismérvű rongálódást szenvedett (falleverés, ablaktörés), az ágyak – 18 darab kivételével, mit az orosz parancsnokság kölcsönvett – megvannak.”

De nem a Bartha János Téli Mezőgazdasági Iskola története a témám, hanem Heinrich Böll szentesi tartózkodása, amelyet elsősorban kiadás előtt álló, a család által rendelkezésemre bocsátott tizenkilenc szentesi leveléből ismerek,² s amelyet rekonstruálni segíthet magyarországi élményeiből táplálkozó műveinek életrajzi olvasata,³ s nem utolsósorban a szentesiek, a kortársak emlékezete is.⁴ Mit jelentett tehát Böll számára az a huszonhárom nap, amelyet 1944. júl. 9. és 31. között Szentesen töltött? Először is nyugalmat, időt az elmélkedésre: ez a bő három hét volt a háború hatodik évében, harmadik komolyabb, és mindhárom közül talán a legsúlyosabb sebesülése után Böll legbékésebb, leggondtalanabb időszaka. Ezt akkor értjük meg igazán, ha felidézzük a szentesi tartózkodást keretező történéseket.

Az év elején még Odesszában van, ahol az 1943. dec. 2-án szerzett fejsérülését kezelik. Ahogy gyógyul, egyre nagyobb távolságra tudják szállítani, s így egyre távolabb kerülhet a fronttól is, de életkörülményei keveset javulnak. Nem tudja felvenni családjával a kapcsolatot. Több mint 100 napig nem kap hazulról levelet, s ezt nehezebben viseli el, mint sebesülését. Felgyógyulása után rövid ideig a francia határ közelében állomásoztatják. 1944. máj. 17-én bevagonírozzák egységét, s elindul újra keletre, ismeretlen céllal. A magyar határt 1944. máj. 20-ról 21-ére virradó éjszaka lépik át Bruck an der Leithánál. Útirány: Budapest, Debrecen, Erdély, Románia. 1944. máj. 25/26-án éjszaka érkeznek Iasiba. Már az első bevetésnél, 1944. máj. 31-én, a pünkösdi utáni szerda reggelén, 6 óra körül Iasi közelében egy gránátrepeszt kap a hátába. „Pont, amikor megsebesültem és úgy-ahogy bekötöztek, orosz páncélosok törtek be és nekünk futnunk kellett; ezzel egy időben orosz gyalogságtól feketéllett minden 50 méterre előttünk! Ez volt a legrosszabb, ez a menekülés, de Isten megmentett és megőrzött” – írja feleségének a halálos veszedelem után. Böllt visszaviszik Iasiba. Közben a Friessner tábornok parancsnoksága alatt álló német „Dél-Ukrajna” hadseregcsoport ellentámadása megtörik, a front ezen a szakaszon megáll. Majd csak augusztus 20-án mozdul meg újra, de ekkor már a Malinovszkij vezette második Ukrán Front tör át Bukarest és a román olajmezők irányába. Így Böll kórházvonata, amellyel jún. 2-án Iasit elhagyva Magyarország felé vette útját, egy viszonylag békés világ felé halad. Jún. 5-én Sepsiszentgyörgyre érkezik.⁵ Jún. 15-én elindulnak Sepsiszentgyörgyről Debrecen irányába. Az első éjszaka Marosvásárhelyen áll a kórházvonat. A következő állomáson Böllt elveszik a vonatról, orvosi ellátásra szorul. Hamarosan tovább utazhat: jún. 17-én este (vagy esetleg csak 18-án reggel – a levelek nem adnak egyértelmű eligazítást) már Debrecenben van, ahol júl. 8-ig marad. Innen kétnapos vonatkozás után érkezik Szentesre.

Miután Szentesen gyógyultnak minősítik, nem tér vissza a frontra. Eléri, hogy az útiparancsba a célállomást (szabályellenesen) maga töltheti ki. Ahelyett, hogy visszautazna Iasiba, inkább Metzbe, csapattestének eredeti állomáshelyére igyekszik.⁶ Abban bízik, hogy hamarosan véget ér a háború, és ekkor nyugaton nagyobb biztonságban lesz. És ami számára a legfontosabb, közelebb feleségéhez, családjához. Életveszélyes kalandba kezd tehát a túlélés érdekében. Metzből rövidesen hazautazik, majd beteget

jelent: manipulált lázzal, maga által készített vagy kiigazított iratokkal egyre többet tartózkodik feleségénél. Szabadságra küldi magát, majd bujkál, szabadcsapatoknál húzza meg magát, míg végül egy hónappal Németország kapitulációja előtt, 1945. április 9-én az amerikaiak fogságba ejtik.

Ebben az eseménysorban – mint láthatjuk – fordulópontot képez Szentes: itt, a szentesi biztonságban és nyugalomban érlelődött meg Böllben az elhatározás, hogy megtagadja a szolgálatot, hogy sorsát saját kezébe vegye. Minden bizonnyal nagy szerepet játszott merész és morális kérdéseket is felvető elhatározásában, hogy Szentesen érték a franciaországi partraszállás hírei, s hogy itt tudta meg: Hitler ellen merényletet követtek el a Wehrmacht tisztjei. Ezeket az eseményeket leveleiben is megemlíti. Megjegyzéseinek értékelésénél természetesen figyelembe kell vennünk, hogy számolnia kellett a cenzúrával. Nem lehet minden kijelentését készpénznek venni. De végül is kizárólag a tábori posta volt az egyetlen kapcsolat családjával – egyedül ezen az úton tudta véleményét és terveit feleségével közölni. Ezért vakmerő és ravasz volt egyszerre: sokszor meglepően szókimondó, sokszor író módjára rejtőzködő. De számított a megértő olvasóra. Az a sok száz levél, amit a háború alatt írt haza, ebben az értelemben is fölkészülés volt az írói pályára. Érdekes például megfigyelni, hogyan építi fel a Hitler elleni merénylet másnapján, júl. 21-én kelt levelét. Mint feleségének írt soraiból kiderül, már értesült a nagy eseményről. De mégsem ezzel kezdi sorait. Előbb feleleveníti saját sebesülésének történetét, s arról a reményről ír, amit ehhez a sebesüléshez kötött: hogy ez majd meghozza számára a hazatérést, a háború végét. Azután azzal folytatja: reményeinek beteljesülése bizonytalan, elképzelhető, hogy rövidesen vissza kell térnie a frontra, és a háború megy tovább. De, fűzi hozzá, ami ennél a sebesülésnél nem sikerült, az még sikerülhet a következőnél... S csak ezután tér rá Hitler megsebesülésének, a sikertelen merényletnek hírére, s így kétséges, hogy csak magára gondolt-e, amikor a „sikertelen” megsebesüléséről és a következő sebesüléshez fűzött reményeiről ír.

A július 20-i szentesi események egyébként szimbólumai is lehetnének Böll szentesi tartózkodása lényegének. A már szinte teljesen felgyógyult Böll katonatársaival együtt este műkedvelő koncerten volt. Szentesre érkező német hölgyek adtak elő Beethoven-dalokat, mondtak el néhány szép Rilke-verset. Nők között lenni, zenét hallgatni, még hozzá a kedvenc zeneszerzőtől, versekkel ismerkedni – ez Böll számára maga a béke, mint egyéb levelei, ismert művei egyaránt bizonyítják. Amikor visszatérnek a hadikórházba, hallja, hogy tiszték egy csoportja Hitler élete elleni merénylettel forradalmat akart kirobbantani. Rettenetes izgalom lett úrrá a katonákon, egész éjszaka a rádió mellett ültek és hevesen vitatkoztak.

Böll korábban inkább kerülte katonatársaival a beszélgetést, reménytelennek tartotta a vitát a hitleri propagandát szajkózó bajtársaival. De 1944-ben már nem volt annyira hatásos ez a propaganda. És Böll is változik: erősödik felelősségtudata. Hozzájárult ehhez egy újkeletű barátság is. Sepsiszentgyörgyön hozza össze a sors egy fiatalemberrel, aki igen nagy hatással van rá – sajnálja is nagyon, hogy Debrecenbe menet el kellett szakadnia tőle. Ez a német katona pártállását tekintve valószínűleg kommunista vagy szociáldemokrata volt. Feltehetőleg ő beszélt először Böllnek a háborúról szocialista szemszögből, miközben nyitottnak mutatkozott Böll vallásfilozófiai elmékedéseivel szemben is.⁷ Minden bizonnyal ezek a beszélgetések hozzájárultak ahhoz, hogy Böll Szentesen az esti kilencórás villanyoltások után élénken részt vesz a mind nyíltabb politikai vitákban. Meggyőzni azonban keveseket tud. Az a keresztény hit, amely őt megőrizte attól, hogy akár csak egy rövid időre is azonosuljon a nemzetiszocialisták

által hirdetett célokkal, úgy tűnik számára, elveszett az emberekből. A szentesi levelekben ezért írja feleségének, hogy ha túléli a háborút, Isten országáért akar dolgozni.

„Dolgozni” azt jelenti itt, hogy írni. Böll már bevonulása előtt írói pályára készült. Kezdetben katonaként is sokat olvasott, őrségben vagy pihenőben; ha valahol egyedül tudott maradni, elbeszélések terveit szőtte. De hamarosan teljesen igénybe veszi a szolgálat, felőrlik munkakedvét az önfenntartás gondjai, a számára megfelelő pihenés lehetetlensége a kényszerű összezártságban. E tekintetben is fordulatot hoz magyarországi lábadozása. Itt félre tud húzódni, újra van ideje az elmélkedésre, és mivel a háború vége is belátható közelségbe került, ismét „írói” szemmel kezdi nézni a világot. Tanulmányozza környezetét, igyekszik megérteni a magyarországi állapotokat, sokat olvas.

A Sepsiszentgyörgyön megismert szocialista barátjának nézetei leginkább a szentesiek megfigyelésénél jutnak érvényre. A mezőgazdasági iskola ablakából figyeli a vasútállomás felé tartó bevonulókat és összehasonlítja azokkal, akikkel esti sétái során találkozik a város központjában. A bevonulók láthatólag a legszegényebb réteghez tartoznak, ruhájuk elnyűtt, gyakran még cipő sincs a lábukon, míg az esti sétáló aranyifjúság jólöltözött s jó módú, akárcsak az elegáns magyar tisztikar. Ebből arra következett, hogy a békés felszín igazságtalan államot takar.

Amennyire lehet, igyekszik szóba elegyedni a magyarokkal, a nyelvi akadályok ellenére is. Nem tudhatjuk, vajon jól értette-e például azt a helyi úszómestert, akivel időnként Magyarország politikai berendezkedéséről beszélgetett, amíg bajtársai a mindennapos sportfoglalkozás keretében a városi uszodában úsztak. (Böll, aki egész életében szívesen úszott, még be nem gyógyult hátsebe miatt nem tarthatott velük.) Böll maga sem tudja, hogy amit érteni vélt, az az úszómester véleménye-e; igyekszik egész gesztikulációját bevonni a hallottak értelmezésébe. Azt hámozza ki végül is a tört német beszédből, hogy a magyarok inkább szerették volna, ha márciusban a németek nem barátként szállták volna meg Magyarországot, hanem ellenségként. Vagyis azt várták, hogy ne erősítsék meg a jelenlegi társadalmi berendezkedést, hanem alakítsák át német mintára. Böllnek már van annyi politikai tapasztalata, hogy ezt legalábbis naiv elképzelésnek tartsa. A megszállás sohasem hozhat szabadságot, írja feleségének egy hasonló véleményt kommentálva.

Élményt jelent számára a cigányokkal való találkozás is. Ugyanakkor nem győz csodálkozni azon, hogy milyen kevesen vannak. Hiszen Magyarországot otthon csak „Cigányország”-ként emlegették. Ha csak teheti, beszédbe is elegyedik velük. (Nem árt itt emlékezni arra, hogy a cigányokat, mint „aszociális”, „nép- és államellenes” fajt a náci rezsim kezdettől fogva épp úgy üldözte, mint a zsidókat.) Egyikük arra akarja rávenni Böllt, hogy szokjenek meg együtt – el a csapattól, el a városból, ki a pusztába.⁸

Böll újra sokat olvas. Nem tudjuk, honét szerezte be szentesi olvasmányait. Talán az iskolaigazgató feleségétől kapta a könyveket, esetleg közkönyvtárakból kölcsönözte. – Mindenestre lehetősége volt arra is, hogy céltudatosan válassza ki olvasmányait. Valamennyi könyv, amiről feleségének beszámol, az első világháborúról szól, az első világháború gyalogosairól – Böll is gyalogosként szolgáltá végig a másodikikat. Rudolf G. Bindinget említi, aki egyébként ekkor már hat éve halott, s aki a náci propaganda egyik támogatott írója volt, aztán Werner Beumelburgot, aki önkéntesként vett részt az első világháborúban, a másodikban pedig repülőőrnyaként. Szentesen olvassa Ernst Jüngert is, akit már gimnazista korából ismert: német tanára hívta fel rá figyelmét. Kezdetben a harc mítoszát hirdető nacionalista író 1939-ben megjelent regényével

– *Auf den Marmorklippen* (A márvány szirteken) – vált egyértelműen Hitler bírálójává. Ezt a Jünger-művet, röviddel a háború kitörése előtt, Böll mégis idegenkedve olvasta – akkor éppen Dosztojevszkij és Chesterton volt a példaképe. Itt Szentesen azonban, időközben minden alakjában megtapasztalva a háborút, egyenesen fantasztikusnak találja Ernst Jünger első világháborús naplóját, az *In Stahlgewittern*-t (Acélviharakban). Erről is ír legrészletesebben. Dicséri pontosságát, dicséri élményanyagát. Jünger az első világháború mind a négy évét a fronton töltötte, a legveszélyesebb szakaszokon, szinte állandó tűzben. Ismeri a harc minden borzalmát. Böll szeretné, ha ez a napló állandóan keze ügyében maradhatna, mert benne, ahogy írja, megvan a frontkönyveknek minden érénye, miközben világhírűségében és szenvedélyességében még felül is múlja társait.⁹

De bármennyire is becsüli most Jüngert, fontosabb marad számára mégis egy másik író, akit még a háború elején, 1941 novemberében Franciaországban olvasott, s erről egyik szentesi levelében is megemlékezik. Ernst Wiechert-ről van szó, akinek háborúélménye Böll olvasatában az abszolút „szegényeké”, míg Jünger a „hatalmasok” háborúélményét ábrázolja. Bár Jüngert ugyan meg tudja érteni, de továbbra is jobban szereti Wiechertet, akin, véli Böll, mint az abszolút „szegényeken” mind, a háború súlyos sebet ejtett.¹⁰ Jünger arisztokratikus fölénye, rideg felülállása végül is kevésbé érinti meg, mint azoknak a szenvedése, akiket Wiechert ír le. A legnyomorúságosabb katonákat, a gyalogos közlegényeket a patakzó vér jelöli meg, amiben, mint Böll írja, időnként szó szerint gázolniuk kell.

Ehhez a Wiechert-ábrázoláshoz méri ismét saját élményeit, igyekszik magának megfogalmazni az első és a második világháború közötti különbséget. Arra jut, hogy a második világháború súlyosabb sebeket ejt, mint az előző. Ezek a sebek majdnem olyan gyógyíthatatlanok, mint amilyen gyógyíthatatlanok hite szerint Krisztus örökké vérző sebei. Sebesülése és a világ helyzete így válik egyetlen képben megragadhatóvá, s ez a kép egyben már a születőben lévő író egyik alapképe és alapképlete. Annál is inkább, mert összekapcsolódhat egy régebbi, háború előtti irodalmi élménnyel. Heinrich Böllt gyermekkorá óta izgatta a *Nibelung-ének* hőséneke, Siegfriednek a története. Siegfried megfürdött a legyőzött sárkány sebezhetetlenné tevő vérében. Egy testére tapadt hársfalevél azonban mégis kiszolgáltatottá tette, ahogy Krisztus kiszolgáltatott volt Ádám bűne által. Sebezhetőség és erő fonódik össze az íráságról kialakuló képében és saját sorsáról alkotott elképzelésében is. Böll azzal a hittel vett részt a világháborúban, hogy küldetése van, s e küldetése végett túl fogja élni a világégést. Ugyanakkor újra és újra épp a sebesüléstől várta a megváltást: hogy szolgálatra alkalmatlanná váljék. Ebben az értelemben nevezte leveleiben a hátán éktelenkedő, kézigránátrepesz okozta sebet ismételtén Siegfried-sebnek. Írói munkásságában a két seb, Siegfried és Krisztus sebe majd csak 1963-ban, az *Egy bohóc nézetei* c. regényében tematizálódik s kerül, ha csak nagyon rejtetten is, kapcsolatba. De a háború ejtette, nehezen gyógyuló seb metaforája már első jelentősebb publikációjában szerepet kap. Az 1947-ben közölt novella címe *Die Botschaft* – magyarul két fordításban is megjelent – *A küldetés* (Rayman Katalin) / *Megvittem a hírt* (Bor Ambrus). Az elbeszélte történet banális: egy hazatérő katonának barátja halálának hírével viszi meg az özvegynek, akit épp egy férfival talál együtt. De a hírvivőt mélyen megérinti az özvegy kiszolgáltatottsága. „Sohase lesz vége a háborúnak, gondoltam, addig soha, amíg csak egyetlen seb is vérzik bárhol, amit bárkin ejtett.”¹¹

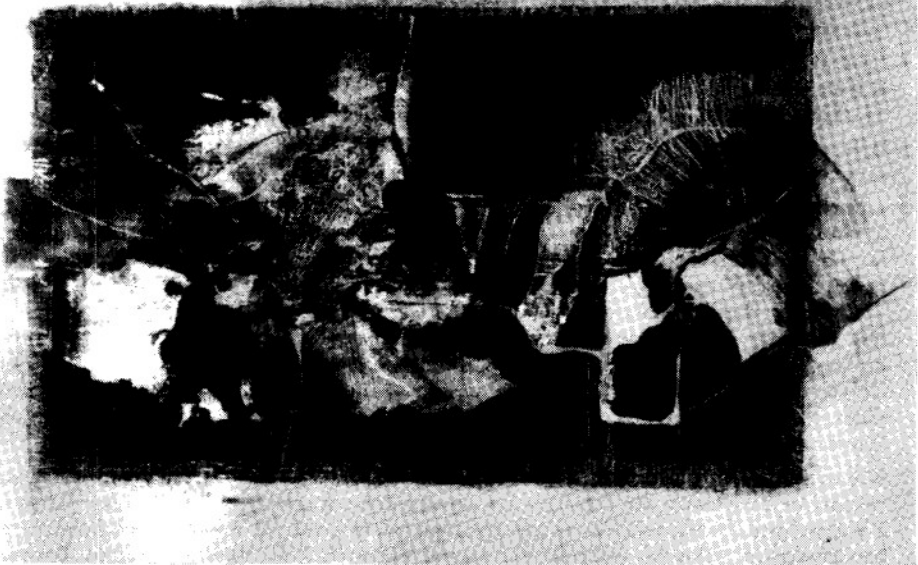
Ezeket a sebeket megmutatni – Böll életművének lényeges összetevője. Szentes nemcsak azért volt fontos állomás Böll életében, mert itt érett meg benne az elhatáro-

zás, hogy dezertál. Itt kezdett formát kapni írói programja is. Nem véletlen tehát, hogy a hat évvel később megírt első regénye, a *Wo warst du, Adam?* (Ádám, hol voltál?) tartalmilag is merít a szentesi élményekből – a harmadik fejezet magyar kisvárosának, „Szo-karhely”-nek (a magyar fordításban: „Sósvárhely”) modellje felismerhetően Szentes.¹²

JEGYZETEK

- 1 Jelzet: 2174/1944. Itt szeretném megköszönni Takács Editnek a segítségét, aki a levéltárnak a hadikórházra vonatkozó iratait a rendelkezésemre bocsátotta.
- 2 Böll háború alatt írt levelei – kevés kivétellel – eddig kiadatlanok. Néhányat közül egy postumus válogatás: Heinrich Böll: *Rom auf den ersten Blick. Reisen, Städte, Landschaften. Mit einem Vorwort von Heinrich Vormweg.* Bornheim-Merten: Lamuv Verlag, 1986., p. 11–51. és Gabriele Hoffmann életrajza: Heinrich Böll. *Eine Biographie.* Bornheim-Merten: Lamuv Verlag, 1986., p. 79–98. Ez utóbbi válogatásban az utolsó, 1944. jún. 19-én írt levél debreceni keltezésű, tartalma azonban Romániára vonatkozik. Azt írja le Böll szüleinek és testvéreinek, hogyan sebesült meg Iasi közelében. A második magyarországi és az egyetlen szentesi levél az 1987-es szegedi első nemzetközi Böll-szimposium alkalmából Magyarországon bemutatott Böll-kiállítás katalógusában jelent meg: Heinrich Böll: *Mit den Augen eines Soldaten – Egy katona szemével.* Ford. Bernáth Árpád. In: Heinrich Böll – Egy életmű áttöri a határokat / *Ein Werk überwindet Grenzen.* Kiállítás a Somogyi Könyvtárban Szeged, 1987. aug. 24.–szept. 18. és a Kossuth Klubban Budapest, 1987. okt. 7–16. (Kétnyelvű katalógus.) Szerk. Bernáth Árpád, Ute Biedermann és Viktor Böll. Köln–Szeged: Köln városa–Kölni Városi Könyvtár–József Attila Tudományegyetem, 1987., p. 31/32.
- 3 Bucsány György: Szentesi vonatkozások Heinrich Böll: *Ádám, hol voltál?* c. regényében. In: Szentesi Élet. 1987. december, p. 9. és Csongrád megye irodalmi öröksége. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság Csongrád megyei tagozatának alakuló konferenciája. Szerk. Fábriáné Szenci Ibolya. 1990. ápr. 19–21. Csongrád–Szentes: [1991], A Magyar Irodalomtörténeti Társaság Csongrád megyei tagozatának kiadványa. p. 47–48.
- 4 Lásd: Péter László: Böll Szentesen. In: Csongrád megyei Hírlap. 1987. márc. 7., p. 8.; Szabó Róbert: Heinrich Böll szentesi emléktáblája. In: Csongrád megyei Hírlap. 1987. aug. 20., p. 11.; Szabó Róbert: Gondviselő emlékezés. In: Csongrád megyei Hírlap. 1987. szept. 19., p. 8.
- 5 Böll sepsiszentgyörgyi tartózkodásával kapcsolatban l. Polner Zoltán: *Megkérdeztük – válaszolt.* Nem hallgat már a sepsiszentgyörgyi pék. In: Délvilág. 47. évf. 102. sz., 1990. máj. 3., p. 2.
- 6 „Az első hamisítást 44 kora őszén (valójában – mint láttuk – július végén, illetve augusztus elején – szerző) követtem el, amikor rábeszéltem azt a lányt, aki egy magyarországi katonakórházban a távozási papírokat átadta, hogy ne állítsa ki az „úticél” rubrikát a „hová” után. Így minden valószínűség szerint az a töltőtoll mentette meg az életemet, amellyel a vonat WC-jében a „hová” után a még el nem foglalt városok közül a legnyugatibbat, „Metz”-et írtam be, mert rendes körülmények között Debrecenben kellett volna jelentkeznem valamilyen katonai parancsnokságon, s hogy 44 őszén milyen káosz uralkodott a balkáni fronton, elolvashatók bármely leírásban.” (Szerző fordítása.) *Brief an meine Söhne oder vier Fahräder.* (Levél fiaimhoz avagy Négy kerékpár.) In: Heinrich Böll: *Die Fähigkeiten zu trauern.* Schriften und Reden 1983–1985. Bornheim-Marten: Lamuv Verlag, 1986., p. 88.
- 7 Böll egyetlen életrajza – amely a katonáéveket elsősorban egy Böll-interview és a család tagjaival való beszélgetés alapján rekonstruálja – megemlékezik róla, de a visszaemlékezőkben vagy a lejegyzésben összekeveredtek az adatok, s úgy van megemlítve, mintha ez a találkozás 1943-ban játszódott volna le. Gabriele Hoffmann: Heinrich Böll. *Eine Biographie.* Bornheim-Merten: Lamuv Verlag, 1986., p. 66.

- 8 Ez az élmény lehet az „Aufenthalt in X” („X-ben várakozva”, fordította Bor Ambrus) egyik motívumának alapja: egy katona nem akar visszatérni a frontra, azt hajtogatja, hogy a puszta szökik. A történet Magyarországon, egy alföldi városkában játszódik, s minden bizonytalansággal Szentés a névtelen helység modellje.
- 9 Harmincegy évvel később, felkérésre, még egyszer, most már szélesebb olvasóközönség részére ír Jüngerről. Itt megemlíti, hogy az „In Stahlgewittern”-t a háború alatt olvasta, talán 1943-ban... Az évszámra tehát rosszul emlékszik Böll, de esszéjében a lényeget illetően ugyanazt írja, mint szentesi levelében. L.: „Das meiste ist mir fremd geblieben”. Ernst Jünger zum 80. Geburtstag. In: Heinrich Böll: Essayistische Schriften und Reden. Bd. 3. (1973–1978.) Hrsg. v. Bernd Balzer. Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1978., p. 226–229.
- 10 Ezeket a szegényeket nevezi Böll a Biliárd fél tízkor (1959) c. regényében „bárányoknak”.
- 11 Heinrich Böll: És lőn este és reggel. Válogatott elbeszélések. (1947–1981.) Budapest: Európa Könyvkiadó., p. 166.
- 12 Lásd a 3. lábjegyzetet.

ZOMBORI LÁSZLÓ